

П. М. БОНДАРЧУК,
В. М. ДАНИЛЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РОКІВ)

У статті аналізується релігійна ситуація в УРСР в роки хрущовської «відлиги». Висвітлюється релігійна політика та її вплив на релігійне життя, основні моменти внутрішньоцерковного життя. Автори також розглядають антирелігійні кроки радянської влади, простежують зміни в релігійній мережі та кількісний склад віруючих.

Ключові слова: хрущовська доба, церква, релігійна політика, обрядовість, науково-атеїстична пропаганда.

Одним із найскладніших періодів у історії релігійного життя в СРСР був період правління М. Хрущова. Наприкінці 1950-х років влада розпочала активний наступ на релігійні об'єднання з метою покласти край релігійності населення, яка, на думку радянських керманців, перешкоджала побудові комунізму. Проти Церкви використовувалися різноманітні засоби. У цій статті проаналізовано процеси, що відбувалися в релігійній сфері в УРСР у окреслений період.

Релігійне життя в Україні періоду хрущовської доби нерідко було предметом історичних досліджень. Серед таких праць необхідно відзначити монографії В. Пашенка[1], В. Войналовича[2], О. Бажана і Ю. Данилюка[3], П. Бондарчука[4] та ін. Існують праці українських дослідників, присвячені діяльності релігійних об'єднань в окремих регіонах, зокрема І. Андрухів[5], С. Яремчука[6], Я. Стоцького[7] та ін. Більшість дослідників основну увагу присвятили релігійній політиці, взаєминам держави та Церкви і лише в небагатьох працях порушувалася соціорелігійна проблематика.

Певна лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період не була тривалою в часі. Зі зміною найвищого керівництва посилювалася атеїстична пропаганда. Влітку 1954 року в компартійних друкованих органах (газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь») з'явилися статті, в яких

наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, покращити її зміст і надати їй широкого характеру. Про зміст цих публікацій говорять їх назви. Скажімо, передова стаття газети «Правда» за 24 липня 1954 року називалася «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду». У ній зазначалося, що «необхідно рішуче підвищити відповідальність партійних організацій за стан атеїстичної пропаганди»[8]. Публікації такого характеру містилися і в інших виданнях.

7 липня 1954 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення». У документі підкреслювалося: «ЦК КПРС відзначає, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. В той же час Церква і різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію...»[9]. У постанові критикувалася недостатня діяльність у сфері науково-атеїстичної пропаганди ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів КПРС, Міністерства культури СРСР, Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань[10]. Постанова наголошувала на недостатності популярної атеїстичної

літератури, на тому, що її зміст не має «бойового, наступального характеру»[11]. Вона зобов'язувала партійні та державні органи розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду[12]. Цей документ різко контрастував із попередньою повоєнною політикою в релігійній сфері.

Після публікації постанови місцеві органи влади взялися рішуче втілювати її в життя. При цьому часто замість проведення «ідейної боротьби з релігією» в низці газет у виступах лекторів та доповідачів допускалися образливі випадки проти духовенства та віруючих. Траплялися непоодинокі випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деяких служителів релігійних культів і віруючих зображували людьми, що не заслуговують політичної довіри.

Антирелігійна кампанія 1954 року послужила значному зростанню жорсткого адміністрування. Місцева влада почала тиск на священиків, намагаючись скоротити їх кількість. Наведемо для прикладу кілька випадків у Полтавській області. 14 вересня 1954 року в с. Кротівщина Великобагачанського району голова райвиконкому та голова сільради в присутності голови колгоспу та директора школи заявили священику: «Нам церква і священики не потрібні, а тому забирайся по-доброму, по-товариськи, а то ми тебе виженемо по-іншому»[13]. 27 вересня голова Сенчанського райвиконкому викликала священика перевалівського молитовного будинку, забрала реєстраційну довідку й інші документи, повідомивши: «Я вам забороняю проводити богослужіння в молитовних будинках і здійснювати треби вдома у віруючих, тому що в с. Перевалівка церкви немає і не було, і ти звідси їдь, а то я тебе посаджу у в'язницю». Виконувач обов'язків секретаря Великобагачанського райкому КПУ М. Прященко заявив направленому до району священикові: «Ви нам непотрібні і можете їхати туди, звідкіля прибули». А іншому священикові, призначеному у молитовний будинок с. Кротівщина за сумісництвом, сказав (попередньо проконсультувавшись із головою райвиконкому), що «у зв'язку з зайнятістю ми не можемо за вами простежити, а тому і не зареєструємо вас у цьому приході»[14]. У селищі Городище (райцентр) Черкаської області членів зареєстрованої громади ЄХБ

викликали представники місцевої влади і попередили: «Якщо будете в подальшому відвідувати богослужбові зібрання ЄХБ, то ми вас виженемо з роботи». Щоб налякати віруючих, наказали звільнити з роботи одну працівницю. Після такого тиску частина віруючих перестала відвідувати богослужіння в молитовному будинку і вирішила йти в підпілля, хтось збирався виїздити з селища, інші готувалися до гонінь[15]. Такі випадки були типовими в перші кілька місяців після виходу постанови.

Ця антирелігійна діяльність відрізнялася від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення не лише духовенства та віруючого активу, а й широких мас населення. Тому керівництво КПРС намагалося перекласти відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. У постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом М. Хрущова помилки антирелігійної пропаганди кваліфікувалися як такі, що суперечать програмі й політиці КПРС щодо релігії та віруючих і є «порушенням неодноразових вказівок партії про недопустимість зневажання почуттів віруючих». Постанова зобов'язувала партійні органи «рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді і надалі ні в якому разі не дозволяти будь-якого зневаження почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання у діяльність церкви»[16]. Партійне керівництво вирішило, що наразі час для проведення активної антирелігійної діяльності ще не настав. Воно повернеться до цього питання через кілька років.

Варто зазначити, що ця постанова аж ніяк не була спрямована на послаблення атеїстичної роботи, вона лише корегувала методи її здійснення. Про це, зокрема, свідчать і подальші публікації в друкованих органах. Приміром, у редакційній статті газети «Правда» «Проти релігійних пересудів: Про науково-атеїстичну пропаганду» відзначалося, що окремі працівники неправильно зрозуміли постанову ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», де розкривалися факти жорсткого адміністрування й образи почуттів віруючих. ЦК КПРС, засудивши неприпустимі прийоми у

проведенні атеїстичної пропаганди, водночас висунув вимогу й надалі посилювати боротьбу проти релігійної ідеології, виховувати населення в дусі войовничого матеріалізму. У статті також зазначалося, що в окремих випадках пасивність у боротьбі з релігійними пережитками є «результатом помилкового розуміння одного із принципів радянської демократії свободи совісті»[17].

Російський дослідник М. Шкаровський пов'язує тимчасовий відступ від активних антирелігійних дій із тим, що їх не вітала частина членів Президії ЦК – Г. Маленков, В. Молотов, К. Ворошилов, які брали участь у інтеграції Церкви у структуру державної системи в середині 1940-х років. Вони стверджували, що ця антирелігійна війна призведе до небажаних наслідків як усередині країни, так і за кордоном. У цей час у СРСР приймали Антіохійського Патріарха, з яким обговорювалися питання притягнення на бік РПЦ інших православних ієрархів. Патріарх заявив, що перебирання міри у поводженні із Церквою ускладнюють роботу зі зближення церков і народів[18]. Тому активні антирелігійні дії тимчасово було зупинено.

Період 1955–1957 років (після 1947-го) став сприятливим для РПЦ. Уперше за останні 5 років кількість священнослужителів у СРСР не зменшилася, а збільшилася з 11 912 до 11 993 [19]. Протягом 1948–1957 років у СРСР було висвячено 3657 осіб на духовний сан. Проте за десять років після війни духовні академії та семінарії закінчили не більше 1 тис. осіб (6–7% від загальної кількості священнослужителів у СРСР). Однак слід зауважити, що в 1950-х роках спостерігалася тенденція до збільшення кількості студентів духовних навчальних закладів. Так, 1955 року студентами академій та семінарій стали 342 особи, а 1956-го – 384. Відбувалося також зростання чисельності духовенства: 1956 року нараховувалося 6030 зареєстрованих священників і дияконів, а 1957 – 6072 [20]. Попри невелике збільшення випускників духовних навчальних закладів, їх усе одно було недостатньо для задоволення потреби у кваліфікованих священнослужителях.

Певне пожвавлення в цей період спостерігалось у сфері видання релігійної літератури. 1956 року практично вперше за всю радянську історію влада дозволила РПЦ

надрукувати Біблію, Євангеліє – вони вийшли загальним накладом 50 тис. примірників [21]. Для Церкви цього було замало, однак гострий дефіцит релігійної літератури трохи зменшився.

За перебування М. Хрущова на чолі СРСР РПЦ залишалася активним зрядям для поширення радянського впливу під гаслом «боротьби за мир». Ієрархи РПЦ неодноразово зверталися до віруючих, до керівників інших Церков із пропозиціями захисту миру, протестували проти атомної зброї тощо [22]. Такі акції здійснювали й керівники інших конфесій, лояльних до радянської влади.

26 березня 1956 року відбулася бесіда голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна з Патріархом Алексієм, де були присутні митрополит Коломенський і Крутицький Миколай (Ярушевич), який завідував питаннями зовнішньоцерковних стосунків Московської патріархії, і голова Ради в справах РПЦ (далі – РС РПЦ) при Раді міністрів СРСР Г. Карпов. Ішлося про активізацію зовнішніх церковних стосунків, зміцнення зусиль Московського патріархату з об'єднання православних церков для відсічі «холодній війні». РПЦ мала виступати єднальною й організаційною ланкою для інших православних церков [23].

Чимала роль РПЦ відводилася й у вирішенні питань нормалізації взаємин з Югославією. Після зустрічі з М. Булганіном Патріарх РПЦ працював над підготовкою візиту до Москви Патріарха Сербської православної церкви Вікентія. Останнього під час його візиту 19 жовтня 1956 року спеціально прийняв М. Булганін [24]. У такий спосіб державне керівництво активно використовувало Церкву для своїх цілей.

Вагомий внесок у розширення контактів з іншими церквами належав митрополиту Миколаю (Ярушевичу). У цій справі аж до початку антирелігійної кампанії кінця 1950-х – першої половини 1960-х років, коли він почав критикувати деякі кроки М. Хрущова, його спроби не зазнавали жодних перешкод, навпаки – керівництво РПЦ сприяло їм.

Під час зустрічей із різними іноземними посадовими особами, церковними діячами радянські керівники часто намагалися виказати своє добре розуміння ролі релігії та Церкви. Приміром, у липні 1955 року А. Мікоян,

вітаючись із Патріархом Александрійським на прийомі в Єгипетському посольстві в Москві, зазначав, що він «теж добрий християнин» [25]. А М. Хрущов активно листувався із Папою Римським Іоаном XXIII [26]. Така тактика мала явно фарисейський характер.

Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року була певним ідеологічним підґрунтям для позиції компартійної влади щодо релігії та Церкви лише кілька років. Уже з 1957 року спостерігається активізація подальших кроків у боротьбі з релігією. Доповідна записка відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ від 3 серпня 1957 року, підготовлена за результатами липневої перевірки, вказувала, що партійні застереження щодо адміністративного втручання в релігійну сферу були хибно сприйняті і призвели до посилення позицій і впливу Церкви. Записка спрямовувала компартійні органи на вивчення ситуації [27]. Радянське керівництво готувалося до подальшого наступу на Церкву.

«Ліберальному» ставленню влади до Церкви й релігії поклала край постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 року. У документі наголошувалося, що релігія є одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова різко критикувала діяльність державних органів, які контролювали Церкву, їм навіть закидалося потурання духовенству [28]. Так влада вирішила перейти до активного наступу на Церкву, щоб назавжди покінчити з релігійними «пережитками».

Дослідники по-різному визначають причини початку антирелігійної кампанії в період перебування М. Хрущова на чолі СРСР. Деякі зарубіжні автори, зокрема М. Бурдо, пов'язували антирелігійну кампанію 1959–1964 років із тим, що церковне керівництво і його радники мали стати беззастережними інструментами для виконання усних вказівок чиновників Ради в справах РПЦ [29]. На нашу думку, причин було кілька, й одна з них суб'єктивна – різко негативне ставлення до релігії самого

М. Хрущова, який полюбляв переносити свої особисті уподобання у державну сферу.

За хрущовської доби було значно ослаблено матеріальну базу релігійних організацій. Постанова РМ СРСР «Про свічковий податок» від 16 жовтня 1958 року завдала серйозного удару по одному з основних церковних прибутків – виробництву та продажу свічок. Було помітно підвищено податок на їх виробництво. Якщо раніше РПЦ сплачувала щороку понад 1 млн. крб., то 1959 року сума податку сягнула понад 70 млн. крб. [30]

Збільшилися також розміри оподаткування духовенства. Детально підраховувалася кількість проданих проскур, стрічок для носіння хрестиків (відповідно до їх продажу вираховували кількість хрещень), віночків (за кількістю їх продажу вираховували кількість обрядів вінчання) тощо. Розміри податків із духовенства переглядалися у бік збільшення: 1959 року – вдвічі, 1960 – втричі, 1961 – у чотири рази [31]. Ослаблення матеріальної бази релігійних організацій мало би призвести до їх занепаду взагалі.

У жовтні 1962 року духовенство перевели на тверді оклади, було запроваджено квитанційні книги, які враховували обрядовість [32]. Отже, влада вважала, що відсутність матеріальних стимулів за виконані обряди стримуватиме духовенство від активної релігійної діяльності.

У цей період боротьби з релігією релігійним організаціям та представникам духовенства було заборонено збирати гроші у молитовних приміщеннях на потреби, що не стосувалися здійснення релігійного культу (зокрема на благодійні потреби, у фонд миру тощо, позаяк частина коштів залишалася в духовенства). Такі акції сприяли підняттю престижу Церкви, тому були невігідні радянській владі.

Заборонялося також встановлення обов'язкових грошових сум і натуральних внесків для Церкви, збирання коштів із віруючих за списками тощо.

Прибутковим податком на рівні зі священнослужителями були обкладені й особи, що обслуговували богослужіння (органісти, регенти, хористи та інші), і викладачі духовних закладів (раніше вони платили податок як службовці та робітники державних підпри-

емств). Нові порядки стосувалися також пенсійного забезпечення [33].

Відбулися кадрові зміни і в самій верхівці РПЦ. Було усунуто митрополита Миколая від обов'язків керівника зовнішньо-церковними стосунками Московської патріархії. (Через його активну позицію він був відправлений на пенсію з посади митрополита Крутицького і Коломенського, а 13 грудня 1961 року помер у лікарні за непевних обставин [34]). Його усунення зовсім не означало, що радянська влада відмовилася від використання РПЦ як інструмента поширення своїх впливів за кордоном. Із червня 1960 року посаду голови відділу зовнішніх церковних стосунків обійняв митрополит Никодим (Ротов). Протоієрей В. Боровой підсумовував висновки зарубіжних радянологів про його діяльність так: «Із приходом митрополита Никодима радикально змінилася концепція і проведення зовнішньої політики Патріархату... Він мав свою стратегію, і він виявився більш незалежним, ніж його попередник, партнером радянської влади. На противагу митрополиту Миколаю, який у закордонних поїздках намагався підтримати радянські зовнішньополітичні інтереси і тим сприяв подальшій ізоляції РПЦ від всього світу і світового християнства, митрополит Никодим прагнув установлення постійних зв'язків, контактів, взаємного обліку в обсязі, який був необхідний Церкві, аби вижити всередині радянського організму, а не поза ним – так, щоб Церква змогла відіграти активну роль у суспільстві тоді, коли держава усвідомить її необхідність». Митрополит Никодим вважав зовнішню діяльність не так цінною, яку доводиться платити, як бажаною для Церкви можливістю [35]. Він домігся, що у грудні 1961 року РПЦ стала членом Всесвітньої ради церков (ВРЦ) [36], сприяв подальшій нормалізації взаємин із Римо-католицькою церквою. Слід відзначити, що ставлення до діяльності митрополита Никодима з боку єпископату не було однозначним. Дехто називав його «ворогом христової церкви» [37], «атеїстом» [38], «першим і дуже небезпечним ворогом Христа й церкви» [39]. Проте його тісна співпраця із державними органами, на нашу думку, сприяла виживанню РПЦ за несприятливих для неї обставин.

Значно активізувала антирелігійну кампанію постанова ЦК КПРС «Про заходи з

ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» від 13 січня 1960 року [40] та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 року.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 року, теж не обійшов увагою релігійну сферу. Виступаючи на ньому двічі, Хрущов у обох випадках торкався питання боротьби з релігією. У звітній доповіді він зазначив: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків» [41]. У партійній програмі, ухваленій XXII з'їздом партії, вказувалося, що партія ставить собі за мету виховання всього населення в дусі наукового комунізму. А боротьба із «забобонами і передсудами» була складовою роботи з комуністичного виховання» [42].

У цей час відбувається повернення до адміністративних методів боротьби з релігією. Влада вважала її такою, що перешкоджає побудові комунізму. Компартійний ідеолог М. Суслов у одній зі своїх статей, опублікованій у журналі «Коммунист» 1962 року, до негативних суспільних явищ (він їх називає пережитками капіталізму) поряд із пияцтвом, злодійством, хуліганством, дармоїдством, хабарництвом, бюрократією відносив і релігійні настрої. Він стверджував, що співіснування соціалістичної ідеології з такими явищами неможливе «без зради інтересів комунізму» [43]. А відтак із ними можна було не панькатися, хай і відверто порушуючи при цьому закони.

Окрему увагу комуністична влада приділяла атеїстичному вихованню молоді. У січні 1957 року ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Для покращення атеїстичної пропаганди комсомольським організаціям рекомендувалося масово залучати до її участі викладачів вузів, технікумів, шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові наголошувалося на необхідності включати до репертуару

художньої самодіяльності антирелігійні художні твори, проводити практичні читання і обговорення науково-атеїстичної літератури, ширше використовувати задля атеїстичної пропаганди друк, лекції, наочні посібники, музеї, вечори читань і доповідей. Пропаганда атеїзму мала бути достатньо яскравою, аби зацікавити молодь [44]. Перешкоджаючи релігійним впливам на молодь, радянська влада хотіла виховати нове покоління, яке перебувало б під впливом однієї ідеології – комуністичної. Релігія була вагомою перешкодою на цьому шляху, адже передбачала існування іншої ідеології, у багатьох аспектах антагоністичної радянській.

Помітна роль в атеїстичній кампанії відводилася періодиці. В уже згадуваній постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення» Всесоюзному товариству для поширення політичних і наукових знань дозволялося видавати науково-популярний атеїстичний щомісячний журнал «Наука и религия» [45]. Постанова ЦК КПРС від 5 травня 1959 року конкретизувала завдання журналу: на його сторінках мали публікуватися популярні статті з природничо-наукової пропаганди, присвячені викриттю і критиці релігійної ідеології, з теорії й історії наукового атеїзму, рецензування й інформація про видану науково-атеїстичну літературу, порушуватися питання узагальнення методики і практики науково-атеїстичної пропаганди. Журнал мав бути розрахований на масового читача і лекторів, які здійснювали атеїстичну пропаганду [46]. Він почав виходити з вересня 1959 року. В Україні 1960 року вийшло перше число журналу «Людина і світ». У періодиці нерідко подавалася брехлива інформація про життя духовенства чи активу релігійних громад [47] із метою показати населенню шкідливість релігії.

Активна боротьба з релігією під гаслами відновлення ленінської соціалістичної законності вимагала й корекції нормативно-законодавчої бази. виправлення її зумовлювалося прийняттям постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» та відповідної постанови РМ УРСР від 29 квітня 1961 року. Відповідно до цих документів, реєстрація і зняття з реєстрації релігійних

організацій, відкриття та закриття храмів і молитовних будинків мали здійснюватися за рішеннями виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з РС РПЦ та РСРК при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше [48]. Отже, процедура зняття з реєстрації релігійних громад та закриття храмів значно спрощувалася і прискорювалася. Водночас центральна влада перекладала на місцеві органи відповідальність за беззаконня, що чинилися за її директивами й викликали невдоволення віруючих.

Під тиском РС РПЦ Московська патріархія переглядала церковні положення і статuti. У березні 1960 року Рада у справах РПЦ подала проект церковно-парафіяльної реформи, за якою єпископи та парафіяльні священники позбавлялися багатьох своїх прав [49]. 18 липня 1961 року на Архиєрейському соборі РПЦ було запроваджено нове «Положення про управління Руською Православною церквою», за яким розмежувалися обов'язки кліру і виконавчих органів. Священик відтепер керував лише духовним життям громади і звільнявся від участі у фінансовій та господарській діяльності, яку здійснювали виконавчі органи [50].

Одним зі шляхів боротьби з релігією було масове закриття церков та молитовних будинків і зняття з реєстрації громад. Для цього застосовувалися різні засоби: «звернення трудящих» із проханням закрити храм, висока орендна плата та фінансові зобов'язання за користування культовим приміщенням, перепони із призначенням священників та звинувачення їх у порушенні законодавства (що дозволяло зняти їх із реєстрації та звільнити зі штату), «самоліквідація» релігійних об'єднань унаслідок виходу із «двадцятки» її членів і відмови місцевої влади зареєструвати нові. При цьому вихід, як правило, був наслідком інтенсивної індивідуальної «обробки» людини або члена її родини [51].

У період хрущовської доби було зупинено несанкціоноване зведення релігійних будівель (а дозвіл на їх будівництво не давався. – П. Б.), розширення та купівлю релігійними організаціями молитовних будівель та приміщень, несанкціоноване відкриття молитовних будинків, що було масовим явищем у повоєнні роки в багатьох регіонах

СРСР. У релігійних організацій забирали будівлі, які оголошувалися історичними та архітектурними пам'ятками, та незаконно (згідно з радянським законодавством) куплену власність (молитовні будинки тощо).

Прикладом активного цькування віруючих та жорсткого «закручування гайок» на початку 1960-х років можуть слугувати витяги з документа від 7 серпня 1962 року «Пропозиції зі скорочення релігійних обрядів і впливу церковників на трудящих у м. Києві», підписаного уповноваженим РС РПЦ у Київській області й місті Києві Сухоніним: «Через райвиконкоми виявити всіх членів двадцятки, виконавчих органів і ревізійних комісій релігійних громад..., повідомити про них у профспілкові органи, в ради пенсіонерів і органи соціального забезпечення для проведення з ними розкладницької і виховної роботи і зі схиляння їх на відхід від активної церковної діяльності» [52].

Наведемо конкретні випадки покарань за релігійну діяльність. У м. Гола Пристань Херсонської області було знято з реєстрації священика Городова за те, що він у своїй проповіді, виголошеній у Великий піст 1962 року, вимагав від віруючих виховувати дітей у любові до Бога і приводити їх до храму для сповіді й причастя. Позаяк майже 30 дітей висповідалось і причастилося, такі дії не залишилися поза увагою влади [53]. За ці та інші «порушення» (молебні за зцілення тощо) священика було покарано.

Із реєстрації знімалися не лише нечисленні громади, а й доволі сильні. Приміром, у доповідній записці митрополита Кіровоградського і Миколаївського про становище в Кіровоградській єпархії (серпень 1962 року) зазначалося: «Намічено зняття з реєстрації двох міських громад у Кіровограді – Преображенської церкви і в м. Олександрія – Успенської церкви. Обидві громади мають стотисячні оберти грошових засобів і дуже потужні у всіх відношеннях»

[54]. Такі випадки траплялися і в інших містах УРСР.

Планувалося навіть закрити Володимирський собор у Києві. Для цього міська партійна влада міста хотіла використати ремонтно-реставраційні роботи, які мали затягнутися на два-три роки, щоб віруючі відвикли від служб у цьому храмі. Про це, зокрема, мовилося в листі секретаря Київського міськкому КПУ О. Ботвина до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста від 9 липня 1965 року [55]. Пізніше партійне керівництво відмовилося від цієї акції, уникаючи великого громадського резонансу.

Окремі ієрархи не лише не чинили жодних спроб захистити храми від закриття, а й утримували від цього віруючих. Скажімо, єпископ Полтавський і Кременчуцький Аліпій, звертаючись після завершення останньої служби в кафедральному Преображенському соборі перед його закриттям до віруючих, наголошував: «...Генеральний план реконструкції міста – це документ великої державної ваги, ніякі претензії до нього успіху мати не можуть... І як духовний отець я закликаю вас не здіймати паніки, не хвилюватися, а погодитися з тим, що віднині кафедральний собор буде в Макаріївській церкві» [56]. Єпископ так і не зумів переконати багатьох парафіян, які протестували проти знесення цієї будівлі, хоча вони не змогли перешкодити акту вандалізму.

Слід зазначити, що наступ на Церкву в кінці 1950 – на початку 1960-х років відбувався надзвичайно швидкими темпами. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 8547 зареєстрованих православних церков та молитовних будинків [57] (8525 – на 1 січня 1958 року [58]). Із них у містах – 554, селищах міського типу та курортних селищах – 344, у сільській місцевості – 7649 [59]. Регіональний зріз мережі православних громад на 1 січня 1963 року подаємо у *таблиці 1* [60].

Таблиця 1

Назва області	Кількість зареєстрованих релігійних громад	Кількість діючих церков і молитовних будинків	Кількість діючих церков і молитовних будинків у сільській місцевості	Характер будівлі		Частота богослужінь				
				Церков типових	Молитовних будинків	Щоденно	2-3 рази на тиждень	По неділях та релігійних святах	Періодично, кілька разів на рік	Не проводилися рік і більше
Вінницька	395	386	350	36	363	–	1	215	–	170
Волинська	211	211	204	7	195	1	9	161	10	30
Донецька	105	103	45	58	40	5	40	58	–	–
Дніпропетровська	31	31	13	18	15	1	–	24	6	–
Житомирська	197	197	147	50	186	1	11	176	9	–
Закарпатська	432	432	432	–	399	–	4	331	97	–
Запорізька	15	15	5	10	6	–	5	10	–	–
Івано-Франківська	488	488	488	–	408	20	74	111	–	283
Київська	188	183	112	71	110	1	–	142	–	40
Кіровоградська	102	81	15	66	70	–	1	61	19	–
Кримська	18	16	14	2	2	1	7	8	–	–
Львівська	928	928	928	–	867	18	32	457	421	–
Луганська	72	70	32	38	22	1	4	60	–	5
Миколаївська	67	58	32	26	46	–	2	56	–	–
Одеська	93	87	84	3	74	5	16	66	–	–
Полтавська	74	74	35	32	65	1	–	73	–	–
Ровенська	311	311	280	31	276	–	1	310	–	–
Сумська	157	156	65	91	79	1	2	153	–	–
Тернопільська	562	561	554	7	261	1	–	278	–	282
Харківська	81	81	41	40	60	1	1	63	16	–
Херсонська	68	63	11	52	44	1	54	–	8	–
Хмельницька	163	163	154	9	123	–	–	133	–	30
Черкаська	89	82	45	37	70	–	3	61	6	12
Чернігівська	209	158	155	3	111	4	–	154	–	–
Чернівецька	265	265	264	1	250	1	1	251	12	–
	5321	5200	4505	695	4142	64	268	3412	604	852

Як бачимо, велика частка православних громад припадала на Галичину та Закарпаття. У чотирьох західноукраїнських областях функціонувало більше храмів, ніж у південних та східних регіонах, що становили майже половину території УРСР.

Упродовж антирелігійної кампанії кінця 1950-х – першої половини 1960-х років ця мережа зазнала значних скорочень. На 1 червня 1964 року в Україні діяло лише 4671 православна громада, 9 православних монастирів (976 ченців) і 2 духовні семінарії

(Одеська й Луцька), в яких навчалось 72 слухачі [61]. Усього кількість служителів РПЦ в УРСР складала 5450 осіб, із них 14 архиєреїв, 3378 священників, 162 диякони, 1896 псаломщиків. Осіб віком до 40 років нараховувалося лише 500, із них 487 протягом 1945–1963 років закінчили духовні навчальні заклади [62]. Загалом під час антирелігійної кампанії кінця 1950 – початку 1960 років в УРСР станом на 1 травня 1965 року було закрито 3983 православних храми [63].

Зупинимося на ситуації в окремих регіонах. Так, у Волинській області на початок 1960 року було 378 діючих церков, а на початок серпня 1961 року – лише 200 [64]. Тільки за два місяці 1959 року в Тернопільській області було знято з реєстрації 6 священників. За причину послужило «порушення порядку відправлення релігійних обрядів» [65].

На 1964 рік кількість членів виконавчих православних громад становила 24 тис. осіб, а всього у «двадцятках» нараховувалося близько 120 тис. осіб [66]. Траплялися випадки, коли комуністи, державні посадовці чи депутати місцевих рад були активними діячами релігійних громад чи займалися певними дорученнями [67].

Кількість вірян у цей період порівняно з повоєнними роками зменшилася. Голова Ради у справах РПЦ при РМ СРСР В. Куроедов, виступаючи на черговому засіданні Ради (12–13 травня 1965 р.), зазначав, що в СРСР нараховується близько 30 млн. віруючих [68]. Зрозуміло, що ця цифра охоплювала не всіх віруючих, а тих, які виявляли певну релігійну активність. Німецький дослідник Г. Зімон вказував, що наприкінці 1950 року кількість парафіян РПЦ у СРСР коливалася між 20 і 40 млн. осіб [69]. Очевидно, що не менше чверті з них припадало на УРСР. Після закриття храмів ця цифра зменшилася, адже багато релігійних громад перестали існувати. Проте слід зазначити, що крім парафіян існували віруючі люди, які через відсутність храмів або з індивідуальних переконань перебували поза впливом духовенства та Церкви. До того ж багато людей вагалися між вірою в Бога і невір'ям, зокрема були такі й серед комуністів.

Попри багатомільйонну кількість вірян в Україні, частка їх серед населення зменшувалася. Священнослужитель А. Килимов із молитовного будинку м. Артемівська Донецької області на початку 1960-х років заявляв: «Релігія падає й падає, і час прийде, коли вона в нашій країні обмежиться вузьким колом істинно віруючих. Про те, що кількість віруючих різко скорочується, можна судити за тим, що зараз віруючих, порівняно з повоєнним часом, залишилось приблизно 35%. Церква, як я бачу, тримається на бабусях» [70].

Опитування 704 віруючих (344 – православних, 360 – євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови, п'ятидесятників), проведене у 1960-х роках кафедрою історії і теорії атеїзму КДУ ім. Т. Г. Шевченка показало, що переконаних віруючих серед 360 баптистів, адвентистів, п'ятидесятників і свідків Єгови – 56,4%. У православних цей відсоток був набагато нижчий – 10,4% із 344 осіб, водночас було дуже багато хитких віруючих – 36,6%, тоді як серед протестантів лише – 3,3% [71]. Слід зауважити, що таке визначення категорій віруючих належить лише окремим дослідникам. Інші науковці могли використовувати інші терміни.

Ось як оцінював становище Церкви за хрущовської доби архієпископ Кримський Лука (Войно-Ясенецький). У листі до сина влітку 1956 року він писав: «Церковні справи стають дедалі важчими, закриваються церкви одна за іншою, священників не вистачає, і кількість їх зменшується» [72]. У листі 1960 року архипастир зазначав: «Церковні справи нестерпні. Наш уповноважений, ворог Христової Церкви, дедалі більше привласнює собі мої архиєрейські права і втручається у внутрішньоцерковні справи» [73]. Незадовго перед смертю (11 липня 1961 року) він писав: «Я повністю поглинутий і пригнічений важливими подіями в Церкві Руській, які відбирають у всіх архиєреїв значну частину їхніх прав. Відтепер справжніми господарями церкви будуть лише церковні ради і двадцятки, звісно, у союзі з уповноваженим. Вище й середнє духовенство залишаться хіба найманими виконавцями богослужінь, позбавленими більшої частини влади в порядкуванні церковними будівлями, майном і грошима» [74].

Багато представників місцевої влади у боротьбі з релігією дозволяли собі брутальні антизаконні дії, про що свідчать дані в урядових документах, які зберігаються у державних архівах. Приміром, у с. Стара Оржиця Згурівського району Київської області 27 серпня 1954 року голова сільради Нерець і секретар парторганізації місцевого колгоспу Чадай запросили до сільради священника і доручили комсомольцю Ганжі прочитати передову статтю районної газети про те, як виникла релігія. Під час «читань» Чадай і Ганжа по-грубіянському запропонували священникові залишити село. А 16 вересня

невідомі особи проникли до церкви й пошкодили церковне майно. В іншому селі цього ж району – Пасківщині – колишній секретар колгоспної комсомольської організації Чупека, щоб скомпрометувати священика, «напоїв його, вивів у людне місце і намагався зняти хреста» [75]. Компромітація духовенства в цей період стає поширеним явищем.

У Семінарському храмі (м. Одеса) опівночі під час пасхальних торжеств (9 квітня 1961 року) невідомі пустили сльозогінний газ. Присутні відчували різкий біль в очах і сльозоточивість. О 2 год. 30 хв. більшу дозу сльозогінного газу було випущено в Успенському кафедральному соборі [76]. Інколи в храмах здійснювалися хуліганські витівки з метою зірвати богослужіння.

Об'єктом ліквідації ставали і православні монастирі. 2 квітня 1959 року РС РПЦ змусила Патріарха Алексія дати згоду на закриття 19 із 40 діючих в УРСР монастирів та скитів. Вони мали бути закриті протягом двох років (1959–1960), однак Рада міністрів УРСР бажала завершити цей процес уже впродовж літа 1959 року [77], хоча не всі побажання були вчасно виконані.

9 березня 1961 року припинила свою діяльність Києво-Печерська лавра. Її закриття було поступовою цілеспрямованою акцією: було зменшено кількість насельників та найманих працівників, скорочено їхню житлову площу, поступово закривалися об'єкти лаври, посилювався контроль за внутрішнім життям. 3 січня 1959 року, після відселення 32 ченців до інших монастирів, там залишилися тільки особи похилого віку та хворі. А на момент закриття перебувало лише 6 ченців [78].

Важча ситуація склалася в Почаєвській лаврі. Упродовж 1961–1962 років кількість насельників там скоротилася на 103 особи і складала на 1 січня 1963 року лише 27 осіб [79]. Насильницькі дії щодо ченців і намагання захистити їх збільшили кількість прочан до неї: якщо у вересні 1961 року в свято преподобного Іова їх було 2 тис., то за рік – 5 тис. Ченці і прочани активно протестували проти закриття лаври. Інформація про ці події поширилася на Захід. У листопаді 1963 року голова КДБ В. Семичастний доповідав у ЦК КПКР про те, що скарга ченців лаври на переслідування та вимога порушити це питання перед

міжнародною спільнотою надійшла до Всесвітньої ради церков і ООН [80]. Влада змушена була відступити.

Слід зауважити, що частина ченців і черниць продовжувала своє «монастирське» життя поза стінами монастирів. Приміром, священик Г. Церерина зі Свято-Покровської церкви с. Кожанка Фастівського району Київської області повідомляв, що його церкву стали часто відвідувати жителі віддалених сіл (відстань до яких 18–20 км), де не було храмів. Він звернув увагу на їхню набожність, це були колишні черниці, які тепер, як вони казали, – «сестри монастиря у миру» [81].

Хвиля боротьби з релігією зачепила також каплиці, хрести, святі місця – джерела, криниці, місця водохрещень, символів на честь святих [82] тощо. Згідно із союсною директивою «Про заходи з припинення паломництва до так званих святих місць», уповноважені державних структур в УРСР, що займалися сферою релігії до 20 січня 1959 року, були зобов'язані скласти списки і плани з ліквідації «святих місць» шляхом забудови, розміщення дитячих та спортивних майданчиків, насадження парків тощо [83]. Як здійснювалися ці заходи на місцях, можна уявити зі слів уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука. Він зазначав, що на так званій Божій горі (Кременецький район Тернопільської області) був організований кар'єр із видобутку каміння [84]. У багатьох селах (на Вінниччині, Львівщині, Луганщині, Рівненщині) руйнувалися або засипалися «цілющі джерела». Зруйновано було навіть колодязь святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі [85].

На початку 1960-х років розпочалася кампанія зі знищення придорожних хрестів та капличок. Лише за 1961 рік і перше півріччя 1962 року у Станіславській області було знищено 4000 хрестів і 250 каплиць [86]. У такий спосіб планувалося очистити народну пам'ять від релігійних пережитків.

Радянські органи суворо контролювали вступників і охочих вступати в освітні релігійні заклади. Уповноважені РС РПЦ в УРСР надсилали до ЦК КПУ списки осіб та дані про абітурієнтів [87], навіть листи, в яких бажуючі стати семінаристами зверталися із проханням дізнатися про умови навчання тощо [88]. На абітурієнтів

збиралася детальна інформація з метою подальшої відповідної роботи з ними.

Велику роботу здійснювали партійні органи, щоб зменшити кількість охочих вступати в духовні навчальні заклади. 1959 року в Одеській семінарії планувалося зарахувати на перший курс 40 осіб, однак заяв надійшло понад 80. Із кожним заявником спілкувалися індивідуально, для цього до Одеси було запрошено працівників деяких райкомів партії і навіть із Молдавської РСР. Унаслідок такої «роз'яснювальної» роботи на вступні экзамени прийшло лише 12 осіб, а решта 68 забрали свої документи. Зараховано було тільки сімох [89].

1959 року влада розгорнула діяльність із закриття Київської духовної семінарії, а 1960 року її було закрито [90]. Та сама доля спіткала Луцьку духовну семінарію, яка припинила своє існування 1964 року. 1963 року сюди подали заяви 12 абітурієнтів, частина з яких знялася з обліку за місцем проживання, щоб їх не знайшли радянські чиновники й не могли їм перешкодити. 6 заяв за порадою місцевого уповноваженого було повернуто. На іспит прийшло лише 3 особи [91]. У червні 1964 року там нараховувалося 8 слухачів, із них на 4-му курсі навчалося 6, а на 1-му – 2. Першокурсників переконували залишити навчання. У семінарії працювало 10 викладачів, із них 5 мали духовний сан [92]. Про боротьбу радянських органів із духовною освітою свідчать виписки із засідання правління Волинської духовної семінарії від 23 квітня 1964 року: «Слухали: а) відпуски із семінарії вихованців першого класу Івана Мигаля і Михайла Кравчука за місцем їх проживання у зв'язку з тим, що громадськість колгоспів, де вони працювали до вступу до семінарії, вимагала їх повернення, і яким на цій підставі паспортний стіл м. Луцька відмовив у прописці в гуртожитку семінарії» [93].

У період хрущовської боротьби з релігією читалися численні лекції на антирелігійну тематику. Наприклад, у Мукачівському районі Закарпатської області за 4 місяці 1957 року було виголошено 375 лекцій з атеїзму і проведено 564 індивідуальні бесіди з віруючими [94]. Розширювалася і лекційна тематика. У Тячівському районі (Закарпаття)

вона включала 8 тем, а 1957 року – 25. В області читалися лекції «Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви», «Наука і релігія про будову всесвіту», «Про походження землі та інших планет», «Грім і блискавка», «Чи був Христос», «Хімія в боротьбі з релігійними дивами», «Комети і метеорити», «Виникнення рослинного світу», «Затемнення сонця і місяця», «Як радянські люди перетворюють рослинний і тваринний світ», «Про радянські супутники Землі» тощо [95], метою яких було «розвінчання» релігійної віри.

Лише в клубах Вінницької області за 11 місяців 1959 року прочитано близько 15 тис. лекцій на антирелігійні теми, на Львівщині цього ж року – близько 13 тис. (1958-го – удвічі менше), у Херсонській області за 9 місяців – 9354 лекції (втричі більше, ніж за весь 1958 рік) [96]. Така величезна насиченість лекторської роботи спостерігалася впродовж усього періоду хрущовської антирелігійної кампанії.

Серед поширених тем були й такі, що присвячувалися окремим конфесіям: «Сучасне православ'я і його суть», «Іудаїзм і його суть», «Сучасний баптизм і його ідеологія», «Хто такі п'ятидесятники (трясуни)», «Хто такі адвентисти 7-го дня (суботники)», «Хто такі старообрядці», «Хто такі істинно-православні християни» [97] та інші. Вони базувалися на «викритті» реакційної суті релігії, шкідливості релігійного світогляду тощо.

Нерідко антирелігійна боротьба і пропаганда атеїзму мали формальний показовий характер. Керівники деяких парторганізацій, прагнучи належно відрепортувати про боротьбу з релігією, доходили інколи до абсурду. Приміром, секретар парткому колгоспу ім. 31-ої річниці Жовтня Перечинського району Закарпатської області у статті в газеті «Закарпатська правда» від 31 серпня 1962 року, писав: «Півроку пройшло з тих пір, як наша партійна організація енергійно взялася за атеїстичне виховання трудящих артілі, а результати роботи вже видні. Притихла зарічівська секта, не побачиш в церкві молоді. Забули дорогу в церкву і багато похилих колгоспників. Стежина в “храм божий” все більше заростає травною» [98]. Коментуючи ці слова, уповноважений РСРК М. Саламатін зазначав: «От виявляється,

чого можна досягнути за шість місяців. Але все це красиві слова, “показуха”» [99]. Водночас до радянських органів у справах релігії часто набирали малоосвічених некомпетентних людей. Уповноважений РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР повідомляв, що багато хто з обласних уповноважених має низький культурний

рівень, некомпетентні тощо [100]. Те саме стосується й уповноважених РСРК. Зокрема, це виявлялося в тому, що уповноважені не завжди могли правильно ідентифікувати окремі релігійні течії і плутали їх.

(Продовження статті у наступному випуску)

Список використаних джерел та літератури:

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Ч. 2. – 2001. – 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.
2. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 329 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійність населення України в 40-х – 80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 382 с.
5. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2006. – 432 с.
6. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.
7. Стоцький Я. Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.; Його ж. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 роках. – К.: ФАДА, ЛГД, 2008. – 510 с.
8. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 июля. – № 205. – С. 1.
9. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Зб. док. і матеріалів). – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – С. 96; О религии и церкви: Сб. док. – М.: Политиздат, 1965. – С. 71–72; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 61.
10. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 97; О религии и церкви... – С. 72–73; Вопросы идеологической работы... – С. 62.
11. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 97; О религии и церкви... – С. 73; Вопросы идеологической работы... – С. 62.
12. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 98; О религии и церкви... – С. 74; Вопросы идеологической работы. – С. 63.
13. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 264.
14. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1954 році // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). – Полтава, 2003. – С. 235–236.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 183. – Арк. 127.
16. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 102; О религии и церкви. – С. 78–79.
17. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 110.
18. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – Изд. 3-е, доп. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – С. 359.

19. Там само. – С.352.
20. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 107.
21. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С.354.
22. Див.: Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. – М.: Изд. Московской Патриархии, 1950. – 120 с.
23. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 367.
24. Прием Н. Булганиным Патриарха Сербского Викентия // Журнал Московской Патриархии. – 1956. – № 11. – С. 4.
25. Алексеев В. А. Указ. соч. – С. 368–369.
26. Там само. – С. 369.
27. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 96–97.
28. Там само. – С. 97.
29. Bourdeaux M. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. – N.Y.; Washington: Praeger Publishers, 1970. – P. 145.
30. Панков Г. О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50–60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. – Вып. II. – М.: ПрогрессКультура, 1993. – С. 218–219.
31. Там само. – С. 219.
32. Там само. – С. 220.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2527. – Арк. 90 зв.–91.
34. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С.374.
35. Ювеналий, митрополит Крутицкий и Коломенский [составитель]. Человек церкви: К 20-летию со дня кончины и 70-летию со дня рождения высокопреосвященнейшего митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, Патриаршего Экзарха Западной Европы (1929 – 1978). – М.: Изд. Московской Епархии, 1998. – С. 105–106.
36. Там само. – С. 107.
37. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 295. – Арк. 45.
38. Там само. – Арк. 46.
39. Там само.
40. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 371.
41. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 124.
42. Там само. – С. 136–137.
43. Суслов М. А. XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. – 1962. – № 3. – С. 38.
44. Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф. Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. – Л., 1957. – С. 38.
45. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 100; Вопросы идеологической работы. Сб. важнейших решений КПСС. – С. 271.
46. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 106.
47. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк. 94, 210.
48. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С. 102–103.
49. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...»: Автобиография. – М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. – С. 199.
50. Войналович В. Назв. праця. – К.: Світогляд, 2005. – С. 245; Панков Г. Указ. соч. – С. 226; Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). Указ соч. – С. 199.
51. Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби. – С. 108.
52. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 37.
53. Там само. – Спр. 358. – Арк. 81, 85.
54. Там само. – Спр. 324. – Арк. 20.
55. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2673. – Арк. 37–39.
56. Войналович В. Назв. праця. – С. 251–252.
57. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 2.

58. Там само. – Спр. 167. – Арк. 2, 3.
59. Там само. – Спр. 151. – Арк. 2.
60. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 80.
61. Там само. – Оп. 70. – Спр. 2554. – Арк. 38.
62. Там само. – Арк. 39.
63. Єленський В. Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / Т-во „Знання УРСР”. – К., 1989. – С. 35.
64. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2475. – Арк. 50.
65. Там само. – Спр. 2418. – Арк. 17.
66. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 25.
67. Там само. – Спр. 323. – Арк. 88.
68. Там само. – Спр. 446. – Арк. 77.
69. Simon G. Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K.Matchett. – London: C.Hurst, 1974. – P. 69.
70. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 43.
71. Приходько Р. С. Типи сучасних віруючих // Питання атеїзму. – Вип. 4, – К., 1969. – С. 12.
72. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...». – С. 193.
73. Там само.
74. Там само. – С. 199.
75. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3533. – Арк. 6.
76. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 135.
77. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – С. 303.
78. Войналович В. Назв. праця. – С. 323–324.
79. Там само. – С. 327.
80. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 381.
81. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 207.
82. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. – С. 30.
83. Слободянюк П. Українська церква: Історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – С. 161.
84. Бажан О., Данилюк Ю. Назв. праця. – С. 8.
85. Там само. – С. 9.
86. Андрухів І. Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 2. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 387.
87. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2588. – Арк. 34, 60, 61.
88. Див.: Там само. – Арк. 35–41.
89. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2420. – Арк. 201.
90. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 293–294.
91. Милусь В. І. З історії Волинської духовної семінарії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 209.
92. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2553. – Арк. 59.
93. Там само. – Арк. 61.
94. Там само. – Спр. 2386. – Арк. 11.
95. Там само. – Арк. 12.
96. Там само. – Оп. 30. – Спр. 1470. – Арк. 54.
97. Там само. – Спр. 1450. – Арк. 86–88.
98. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 403. – Арк. 1–2.
99. Там само. – Арк. 2.
100. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1235. – Арк. 82–85.

P. BONDARCHUK,
V. DANYLENKO

**FEATURES OF RELIGIOUS SITUATION ARE IN UKRAINE
(A MIDDLE of 1950-X is the FIRST HALF of 1960-X YEARS)**

The article analyzes religious situation in Soviet Ukraine in the years of Khrushchov's «thaw». Religious policy and its influence on the religious life, main moments of internal life of confessions are elucidated. The author also examines antireligious moves of Soviet power, traces changes in the network of religious organization and quantitative composition of believers.

Key words: *Khrushchev's period, the Church, the religious policy, ritualism, scientific-atheistic propaganda.*

П. Н. БОНДАРЧУК,
В. М. ДАНИЛЕНКО

**ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОЙ СИТУАЦИИ В УССР (СЕРЕДИНА
1950-Х – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1960-Х ГОДОВ)**

В статье анализируется религиозная ситуация в УССР в годы хрущевской «оттепели». Освещается религиозная политика и ее влияние на религиозную жизнь, основные моменты внутрицерковной жизни. Авторы также рассматривают антирелигиозные шаги советской власти, прослеживают изменения в религиозной сети и количественный состав верующих.

Ключевые слова: *хрущевский период, церковь, религиозная политика, обрядовость, научно-атеистическая пропаганда.*